

Madarász Aladár

Két lexikoncikk a kapitalizmusról*

Sombart zsidó pénzkölcsönzői és Schumpeter teremtő rombolása

„A kapitalizmus fogalma és maga a kifejezés [...] elsősorban a szocialista teoretikusok írásaira vezethető vissza [...] s máig egyike a szocializmus kulcsfogalmainak [...] ám [az említett teoretikusok] soha nem kísérelték meg világosan meghatározni. Még Karl Marx is, aki tulajdonképpen felfedezte a jelenséget, csak bizonyos aspektusait definiálta, ahogy az alkalom diktálta. Amikor a szocialisták valamilyen határozott értelemben használják, mindig politikai jelleget ölt, erős erkölcsi felhanggal.”

Így kezdődik az *Encyclopaedia of Social Sciences* 'kapitalizmus' szócikke, amely 1930-ban jelent meg. A bevezető további részében a szerző – Werner Sombart – azt az ellentmondást emeli ki, hogy bár „a kapitalizmus válik a közgazdaságtan egyetlen témájává, az akadémiai közgazdaságtan képviselői eddig sem a kifejezést, sem a fogalmat nem fogadták el”. A fordulatot, mint írja, Sombart hozta el, „az ő művei az elsők, melyek a kapitalizmus fogalmát alapvetőnek tekintik”, egy „meghatározott gazdasági rendszer megnevezéseként”.¹ Bár az olvasónak kicsit furcsa lehet, hogy a szócikk szerzője önmagáról beszél harmadik személyben, de ettől még megállapítása nem légből kapott.² Miként egy kortárs recenzió megállapítja: „Marx és Sombart számára a kapitalizmus abban az értelemben jelenti a problémát, mint egyetlen más rangos közgazdász számára

* A cikk bővebb változata eredetileg a Kornai János 90. születésnapja alkalmából a Budapesti Corvinus Egyetemen rendezett konferencia előadásaként hangzott el. A részletesebb fogalomtörténeti kitekintést itt terjedelmi okok miatt elhagytam. Nem foglalkozom önállóan sem Marx, sem Weber egyébként megkerülhetetlen szerepével, mert ezt a témát Takó Ferenc kiváló tanulmánya tárgyalja a *Korall* jelen számában. Ugyancsak nem érintem a páriakapitalizmus-vitát, amelyről Bolgár Dániel írt a *Korall* 66. számában (Bolgár 2016), és amire jelen számban Halmos Károly reflektál (Halmos 2018). Itt szeretném megköszönni Malachi Hacohen (Duke University) és Julie Mell (North Carolina State University) segítségét.

1 Sombart 1930: 195. Itt és a továbbiakban, ha nem jelölöm külön, az idézeteket saját fordításban adom meg.

2 Vö.: „Némileg önkényesen 1912-re datálhatnánk a fogalom divatba jöttét, ekkor jelent meg ugyanis Werner Sombart híres műve, a *Der moderne Kapitalismus* [Sombart 1902]” (Braudel 2008: 57). (A főszövegben nyilvánvaló sajtóhiba van, de a lábjegyzet már helyesen 1902-t adja meg a kiadás éveként.) Hasonlóképpen Jürgen Kocka egy nemrég megjelent összefoglaló kismonográfiájában így ír: „Sombart könyve döntően hozzájárult ahhoz, hogy a kifejezés a köznyelv része lett” (Kocka 2016: 4–5). Passow szerint számos teológus lelkesen elfogadta Sombart kifejezésmódját, és egy vallástörténeti lexikon már 1912-ben is tartalmazott kapitalizmus címszót, amikor a közgazdaságiakban még nem szerepelt (Passow 1927: 4). A kapitalizmus fogalomtörténetéhez lásd még: Braudel 1992: 231–242; Hilger 1982: 399–454.

sem”.³ A recenzens – Joseph Schumpeter – ugyancsak írt egy szócikket a kapitalizmusról, amely az *Encyclopaedia Britannica* 1946-os kiadásában jelent meg, ez azonban első látásra egészen másként határozta meg kiindulópontját: „Egy társadalmat akkor nevezünk kapitalistának, ha az a gazdasági folyamat irányítását a privát üzletemberre bízta.”⁴ Ehhez Schumpeter szerint három feltétel szükséges: a tárgyi termelőeszközök magántulajdona, a termelés egyéni kezdeményezésre történő és egyéni haszonszerzésre irányuló volta, s végül a bankhitelek intézménye. Sombarttal szemben Schumpeter nem tartotta szükségesnek, hogy e cikkben szót vesztegessen a kapitalizmus sajátos „ellenfogalom” jellegére.⁵

Izgalmas téma lenne a német és az osztrák közgazdász kapitalizmuskoncepciójának összevetése, akár egyetlen, de mindkettejükénél kulcsfontosságú kérdés: a vállalkozói szellem, illetve az innovatív vállalkozó szerepe kapcsán, egy „párhuzamos életrajz” keretében. A párhuzamok és ellentétek elméleti és életrajzi szövevényét kellene szétszálazni, kezdve onnan, hogy lexikoncikke megjelenésekor mindkét szerző a hatvanas éveiben járt, mindketten kiadták már nagy, összefoglalónak szánt kapitalizmuselmzésüket.⁶ Folytatva azzal, hogyan voltak le hasonló következtetéseket a kapitalizmus jövőjét illetően, noha javarészt ellentétesen ítélték meg annak gazdasági és társadalmi okait,⁷ egészen odáig, hogy Schumpeter azért Amerikában, a Harvard professzoraként írta a cikket (említett könyveivel együtt), mert 1931-ben nem kapta meg az áhított berlini katedrát, és nem ő lett Sombart utóda, amiben magának Sombartnak is benne volt a keze.⁸ Ám a párhuzamok, az érintkezési pontok és az ellentétek kielégítő elemzése akár csupán a két kapitalizmus szócikk alapján is alighanem szétfeszítené a tanulmány kereteit, nem is beszélve Sombart és Schumpeter terjedelmes és legalábbis az utóbbi esetében ma is relevánsnak tartott egész *oeuvre*-jéről.⁹

E párhuzamos életrajz helyett azokból az eszme- és fogalomtörténeti összefüggésekből próbálók felvillantani néhányat, amelyek a két kapitalizmuskoncepció híres, illetve hírhedt elemének megfogalmazását, valamint recepcióját alakították: egyfelől Sombart történeti hipotéziséről lesz szó, amely a zsidó pénzkölcsönzők döntő szerepét hangsúlyozta a kapitalizmus kialakulásának folyama-

³ Schumpeter 1954b [1927]: 357.

⁴ Schumpeter 1991c [1946]: 189.

⁵ Ellenfogalomról itt a kosellecki értelemben beszélünk, s nem a már létező két rendszert összehasonlító komparatiztikai irodalomében, bár ez utóbbit tekintve Kornai János rendszerparadigma-tanulmányai jelentős hatással voltak a tanulmány gondolatmenetére is (Kornai 1999, 2016). Lásd még Madarász 2008; Chenggang 2017. A kapitalizmustörténet problémáiról: Plumpe 2017.

⁶ Sombart 1927-ben a *Der moderne Kapitalismus* 5. és 6. kötetét, Schumpeter 1939-ben a tőkés összefolyamat elemzését ígérő kétkötetes *Business Cyclest*, melyet 1942-ben a nagysikerű *Capitalism, Socialism and Democracy* követett.

⁷ Sombart szerint a kései kapitalizmus végérvényesen stagnáló periódusba került. Schumpeter ezt tagadta, szerinte a kapitalizmus továbbra is képes dinamikus növekedésre, de éppen gazdasági sikerei ássák alá társadalmi alapját (Chaloupek 1995).

⁸ Schumpeter 2000: 13–14, 189–192.

⁹ Chaloupek 1995; Hagemann–Landesmann 1996; Schneider 1997; Prisching 2015.

tában, másfelől a teremtő rombolás schumpeteri eszméjéről. E két kérdéskör látzólág távol áll egymástól. Az előbbi egy történeti magyarázatot kínált „a kapitalista szellem” létrejöttéről a korai kapitalizmusban: „a zsidók tették lehetségessé a kapitalizmust mai formájában”,¹⁰ „a zsidónak volt pénze, amit kölcsönadott [...] a modern kapitalizmus a pénzkölcsönzés gyermeke”.¹¹ Az utóbbi pedig a kifejlett kapitalizmus dinamikáját foglalta össze egy máig élő toposzban, azt a folyamatot, „amely *belülről* szakadatlanul forradalmasítja a gazdasági struktúrát, szakadatlanul lerombolja a régit, és létrehozza az újat [...] ez a kapitalizmus lényege”.¹²

A ZSIDÓ PÉNZKÖLCSÖNZŐ

Sombart idézett, 1930-as lexikonszócikke hallgat a zsidóság, egyáltalán a vallási tényező szerepéről a kapitalizmus kialakulásában; elméleti okfejtés híján itt csak arról értesül az olvasó, hogy a kifejlett kapitalizmus korszakában (1750–1914) „a zsidók aránya minden országban növekszik a gazdasági vezetésben”. Ezt egyébként 1914 előtti német statisztikai adatokkal szemlélteti: szerinte a német népesség 1%-át kitevő zsidóság az ipari vállalatok igazgatói pozícióiból 13,3%-ban részesedett, a felügyelőbizottságokban pedig a helyek 24,4%-át töltötték be zsidók.¹³ „Még fontosabb szerepet játszottak a bankok vezetésében [...] az áruházak túlnyomó részét zsidó kereskedők alapították.” A bekezdés zárómondata pedig leszögezi, hogy bár az adatok csak Németországról szólnak, „ami Németországra igaz, megfelelő mértékben áll az összes kapitalista országra”.¹⁴ A bekezdést az teszi különössé, hogy a „megértő közgazdaságtan” szószólója cikkében tényadatokra hivatkozik, ám semmiféle elméleti magyarázatot nem fűz hozzájuk.¹⁵ Vagyis az Amerikában kiadott lexikon korabeli olvasója azt szűrhetette le, hogy a kifejlett kapitalizmus vállalkozói osztályának ez az egyik kiemelendő és általános jellemzője, de nem derült ki, van-e összefüggés a zsidó igazgatók, bankárok, áruház-tulajdonosok növekvő aránya és a „kapitalista szellem” konstituáló tényezői, a szerzés, a versengés és a racionalitás között.

¹⁰ Sombart 1911: XII–XIII (az angol kiadás nem tartalmazza!).

¹¹ Sombart 1913a: 188–189. A németben: „a zsidók mindenütt gazdagabbak voltak, mint az őket körülvevő keresztények” (Sombart 1911: 213).

¹² Schumpeter 1996 [1942]: 83.

¹³ Sombart nem adja meg az adatok forrását, amely egyébként saját 1911-es könyve (Sombart 1911: 135). Adatait a modern kutatás is igazolta: Németországban „az igazgatósági tagok 16%-a volt zsidó [...] a hálózatok központi figurái közül 25% volt az” (Windolf 2011: 136–137).

¹⁴ Sombart 1930: 205.

¹⁵ Vö. Talcott Parsons 1928-as disszertációjában adott értékelésével: Sombart „az európai gazdasági élet egészét kívánja megjeleníteni [...] fejlődéstörvényeit megtalálni [...] célja így kifejezetten elméleti” (Parsons 1928: 643).

Ha azonban az *Encyclopaedia of Social Sciences* angolszász olvasója nem érte be ennyivel, fellapozhatta Sombart zsidókról és a kapitalizmusról írt könyvének 1913-ban megjelent angol fordítását, amely egyébként az eredetivel együtt szerepelt a szócikk irodalomjegyzékében is, és ott az idézett adatok után a választ is megtalálhatta: nemcsak a korabeli gazdasági élet külső struktúráját (az értékpapírokat, a tőzsdét stb.) „építették nagyrészt zsidó kezek [...] hanem a modern gazdasági szellem vagy a gazdasági nézőpont¹⁶ is visszavezethető zsidó eredetére”.¹⁷

Ez a könyv a maga idejében Amerikában is jelentős visszhangot keltett: 1912. február 26-án számolt be a *The New York Times* arról a vitáról, amely Sombart „számos európai országban nagy port felverő” művével foglalkozott (természetesen akkor még csak a német kiadás alapján). A beszámoló szerint Edwin R. A. Seligman, a Columbia University professzora, aki még berlini diákveiből ismerte és barátjának nevezte Sombartot, egyértelműen méltatta „a briliáns közgazdász és világos gondolkodó” írását, amely megmutatja, „a kereskedelmet fejlesztve a zsidók hozták létre a mi modern kapitalista rendszerünket”, ők adták a világnak az olyan innovációkat, mint „az egész banktevékenység, a gyárépítés, a hirdetés, az üzleti versengés, a kirakat, az eladás művészete”.¹⁸

A professzori olvasatnak élesen ellentmondott ugyanakkor a tudós rabbié. Samuel Schulman a New York-i Beth El zsinagógából így fogalmazott: Sombart úgy állítja be, mintha a zsidók a pénzcserét tették volna vallásukká, holott a zsidó vallás Isten önzetlen imádatát kívánja.¹⁹ Hasonló élességgel utasította el Solomon Sechter, a Jewish Theological Seminary in America elnöke egy héttel később „a zsidó és nem zsidó körökben világszerte egyaránt széles körű és szívélyes kommentárokat vonzó” könyvet a *The New York Times*-ben megjelent egész oldalas cikkében: „Sombart könyvének szerintem semmiféle tudományos értéke nincs”.²⁰ Mindezzel csupán azt akarom illusztrálni, hogy az 1930-as *Encyclopaedia of Social Sciences* kapitalizmus szócikke amerikai célközönségének legalábbis egy része számára ismert lehetett Sombart korábbi tézise és a körülötte fellángolt vita.

Sombart furcsa félhallgatásának egyik elképzelhető magyarázata az, hogy ez a szócikk, „az érett tudós legfontosabb összegzése a témáról”, mindenek dacára

¹⁶ Az eredetiben *Wirtschaftsgesinnung* (Sombart 1911: 136).

¹⁷ Sombart 1913a: 115.

¹⁸ N. N. 1912a. Érdemes hozzátenni, hogy a *The New York Times* már 1909-ben beszámolt Sombartnak a zsidóság és a kapitalizmus témájával foglalkozó berlini előadásairól: N. N. 1909.

¹⁹ Schulman rendkívül éles kritikáját „a tudománytalan könyvről” és a „kapitalizmust gyűlölő” Sombarttól lásd Schulman 1912.

²⁰ N. N. 1912b. A következő évben megjelent recenzió hasonlóan elutasító volt „a népszerű közgazdász” művével szemben, aki inkább képes a „közvélemény érdeklődését felkelteni”, mint „kollégáit instruálni tudományos kérdésekben”. „Sombartnak nem sikerül kettős tézise egyik oldalát sem bizonyítani, sem a kapitalizmus zsidó megalapozását, sem a judaizmus kapitalista megalapozását” (Jacobs 1913: BR 530–531). De azt is meg kell említeni, hogy 1911-ben az American Jewish Historical Society Sombartot tiszteletbeli tagjának választotta (Lenger 1994: 210; Senn 1996: 164–168).

„az amerikai olvasó számára nagyon nem megfelelő”²¹ hangot ütött meg, egyebek között a zsidóságról, s ezt akarta esetleg mérsékelni. Így járt el 1913-ban a *Die Juden und das Wirtschaftsleben* angolra fordító M. Epstein is, aki Breslauban (ma Wrocław) Sombart tanítványa volt, és aki például a zsidó faji jellegről szóló több fejtegetést – a szerző jóváhagyásával – egyszerűen kihagyott a szövegből.²² A lexikonszócikk esetében azonban nem ilyen kihagyásról lehet szó. Ezt már az a tény is valószínűvé teszi, hogy az *Encyclopaedia of Social Sciences* főszerkesztője ugyanaz a Seligman volt, aki 1912-ben egyértelműen kiállt Sombart tézise mellett, vagyis vélelmezhető, noha levéltári források ismeretének hiányában bizony nem állítható, hogy 18 évvel később sem kifogásolta volna. Az is tény ugyanakkor, hogy Sombartnak nem volt erőssége a belső koherencia, előfordult, hogy akár egy művén belül is többféle álláspontot fejtett ki ugyanarról a kérdésről. Paul Honigsheim, az 1963-ban Amerikában elhunyt Weber-tanítvány memorárjának maróan rosszindulatú, de nem alaptalan megjegyzése jellemző példa a Sombarttól alkotott kortársi véleményekre: „Sombart, a német társadalomtudósok Próteusza, akinek legalább annyi világnézete volt, ahány nője (és ez bizony jó néhányat jelent)”.²³ Kérdés azonban, ha a zsidóság szerepét illetően megváltozott Sombart véleménye, akkor miért vette át az *Encyclopaedia of Social Sciences* szócikkébe a könyvében szereplő, a tézist aládúcolni hivatott adatokat,²⁴ ha pedig nem változott meg, miért nem ismételte meg a korábban kimondott tézist?

Talán a szövegkörnyezet eligazít bennünket ez ügyben? Sombart szócikke azokat a változásokat veszi szemügyre, amelyek a modern kapitalizmusban a vállalkozói osztály tevékenységében mennek végbe. A korábbi típusok (a feltaláló, a felfedező, a hódító, a szervező és a kereskedő) újakkal (a szakértő, a kereskedő-üzletember és a finanszírozó) való kibővülése mellett a csoport szociális és nemzeti összetétele is átalakul. Egyfelől demokratizálódik: az ipari vezetők növekvő arányban kerülnek ki az alacsonyabb és szegényebb társadalmi csoportokból, mert míg a korai kapitalizmusban saját tőkére vagy a pénztulajdonosokkal való kapcsolatra volt szükség, az érett kapitalizmusban már nem szükséges feltétel a saját tőke, „a hitelrendszer a gényusz kelléke”.²⁵ A másik változás, hogy míg a korai kapitalizmusban a gazdasági élet súlypontja a latin népeknél volt, a kifejlett kapitalizmusban az ipari vezetés átkerült a germán ere-

²¹ Peter Senn fogalmazott így a Sombart angolszász recepcióját feldolgozó igen részletes, ám meglehetősen konfúzus tanulmányában (Senn 1996: 194). Lásd még Metzler 2011.

²² Davis 1997: 59–60; Metzler 2011: 272–273.

²³ Honigsheim 2000: 131–132. Hasonlóképpen Mitzman: „[A]z evolúciós marxizmustól és a modern ipari civilizációba mint a haladás hordozójába vetett hittől eljutott a modern civilizáció elutasításáig és a közösség nosztalgikus szeretetétig, a vállalkozó és a hős felmagasztalásáig” (Mitzman 1974: 136). Kettejük konklúziója is azonos: Sombart pályája végén nem állt távol a náciizmustól. Mitzman ezt később némileg árnyalta: „szűk, de fontos távolságot tartott a náciizmustól”, bár „vehemens antiszemita” volt (Mitzman 1995: 125, 127). Az 1950–1970-es évek és a későbbi évtizedek között a Sombart-recepcióban végbement hangsúlyváltásra később visszatérünk.

²⁴ Lenger 2009: 110.

²⁵ Sombart egy brémai újságot idéz 1856-ból (Sombart 1930: 205).

detű nemzetekhez. Az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Németország adta 1910–1911-ben a fontos nyersanyagok és féltermékek össztermelésének zömét. Ám mindebből még nem derül ki, mi is volt Sombart szerint a zsidóság szerepe a fejlett kapitalizmus létrejöttében és kiépülésében.

Ha Sombart nem is ítélte szükségesnek, hogy az *Encyclopaedia of Social Sciences* olvasóit részletesebben beavassa, mit is írt két évtizeddel korábban a zsidó szellem és a kapitalizmus szellemének azonosságáról, megtette ezt helyette más. Az *Encyclopaedia of Social Sciences* 8. kötetében, 1932-ben jelent meg Ismar Elbogen szócikke a judaizmusról, melyben tömören ismertette és bírálta Sombart érvelését. Elbogen ekkoriban a zsidó tudományok berlini főiskolájának nagy tekintélyű tanára volt, aki a 19. század utolsó évtizedében a breslauer egyetemen (s párhuzamosan a helyi zsidó szemináriumban) végezte tanulmányait és szerezte meg doktorátusát,²⁶ vagyis abban az időben, amikor Sombart megkapta első egyetemi kinevezését és tanítani kezdett ugyanott. Az idézett lexikoncikkben Elbogen előbb röviden összefoglalta, mi szerinte a judaizmus álláspontja a hagyományosan kiemelt gazdasági témákban, majd mérlegre tette a „legnagyobb hatást keltő elméleti fejtegetést” judaizmus és a kapitalista szellem viszonyáról, vagyis Sombart koncepcióját. Elbogen azt hangsúlyozta, hogy a zsidóság üzleti kapcsolataiban „szigorú erkölcsi kódex” érvényesült, amely megtiltott minden csaló és becsstelen viselkedést nem zsidókkal szemben éppúgy, mint zsidókkal szemben. Közismert, hogy a Biblia és a Talmud „megengedett bizonyos privilégiumokat” (vagyis a kamatszédést) az idegenekkel folytatott tranzakciókban, míg ugyanezt zsidók között tiltotta, így „sok zsidó a középkorban és a modern időkben kétségtelenül kettős mércét használt az üzleti etikában”. Ám „a középkori rabbik döntései ezt csak a régi pogány népekre vonatkoztatták, és kifejezetten hangsúlyozták, hogy ez már nem érvényes azokra az egyistenhívő népekre, amelyek között a diaszpóra zsidósága él”.²⁷

Sombart véleménye szerint – folytatja Elbogen – a zsidóság szelleme és a kapitalizmus szelleme azonos, mert az elsőt „a vallásos érdeklődés túlsúlya, az isteni jutalom és büntetés gondolata, az evilági aszketizmus, a vallás és az üzlet szoros kapcsolata, és mindenekfölött az élet racionalizálása”²⁸ jellemzi. Ezek a zsidókban kidomborodó vonások tették őket a kapitalizmus kibontakozásának egyik fő tényezőjévé.

„A források gondos tanulmányozásának fényében ez a nézet tökéletesen egyoldalú és eltúlzott. Csak annyit lehet bizonyítani, hogy hagyományos életmódjuk képessé tette a zsidókat a tőkés tevékenységekben való részvételre, vallásuk pedig nem akadályozta meg őket abban, hogy kihasználják ezeket a lehetőségeket, attól függetlenül, hogy az Ó- és az Újtestamentum szelleme egyaránt homlokegyenest ellentmondott

²⁶ Rosenthal 1963: 18.

²⁷ Elbogen 1932: 435.

²⁸ Elbogen azt a listát idézte, amellyel Sombart a zsidóság és a puritanizmus lényegi azonosságát kívánta bemutatni (Sombart 1911: 292; 1913a: 249).

a kapitalizmus szellemének. Nem a zsidóság, hanem egyes zsidók járultak hozzá a modern gazdasági rendszer kialakulásához, amiben külső és pusztán történelmi erők és körülmények segítették őket.”²⁹

„Amerika minden ízében zsidóország (*Judenland*) [...] amit amerikanizmusnak nevezünk, az túlnyomórészt nem egyéb, mint megalvadt zsidó szellem”³⁰ – így jellemezte Sombart 1911-ben az észak-amerikai kontinens gyarmatosításának korszakát, egyszersmind a modern amerikai gazdasági mentalitást, kijelölve egyúttal az utána következő azon történészek nézőpontját, akik az Egyesült Államok gazdaságtörténetével kívánnak foglalkozni.³¹

„A kapitalizmus lényegét legjobban az amerikaiak értik. Ezért az Egyesült Államokban értékeli különösen magasra a személyiség szerepét a gazdasági életben; sem a vállalatok, sem a család, sem a tőke, hanem végső soron az egyes ember számít a gazdaság hajtóerejének.”³²

Mindez Sombartnak a kifejtett kapitalizmust tárgyaló, 1927-ben megjelent kötetében olvasható, egy fejezettel később, mint ahol a zsidóság gazdasági vezetésben tapasztalt növekvő részarányára vonatkozó fentebb idézett szöveg, illetve az ezt személtető német adatok szó szerint megtalálhatóak. Vagyis úgy tűnik, Sombart nem az amerikai lexikoncikk kedvéért „finomított” a narratíván, csak azt a lépést ismételte meg, amit már az impozáns német összegzésben (is) végrehajtott, ahol a zsidók csak mellesleg kerülnek szóba, mint például a hitelrendszer kapcsán: „számos tekintetben a skótok – ha a zsidókat figyelmen kívül hagyjuk – a modern hitelrendszer alapítói”.³³

Ha azonban megnézzük az amerikai lexikoncikkkel szinte egy időben, 1931-ben, a *Handwörterbuch der Soziologie* című kötetben Sombart tollából megjelent *Kapitalismus* szócikket, ott számadatokat nem találunk, egy rasszista antropológiai fogalmi keretben előadott okfejtést azonban igen, arról, hogy mi magyarázza a kapitalizmus súlypontjának eltolódását és a modern vállalkozó új embertípusának kialakulását.

²⁹ Elbogen 1932: 437–438. A szócikk irodalomjegyzékében szerepelt Julius Guttmann 1913-ban megjelent, több mint hatvanoldalas beható bírálata Sombart könyvéről. Elbogen és Guttmann iskolatársak voltak a breslauer egyetemen és a rabbiképzőben, majd tanárkollégák a berlini zsidó főiskolán. Elbogen a lexikoncikkben tömör formában összegezte Guttmann kritikáját, amely megállapította: „Sombart merész konstrukciói, amelyek a kapitalizmust és a zsidókat össze akarják forrasztani, a józan valósággal szembeesítve soha nem állják meg a helyüket. Nem a zsidók teremtették meg a kapitalizmust” (Guttmann 1913: 212).

³⁰ Sombart 1911: 31, 44.

³¹ Sombart 1911: 45.

³² Sombart 1927: III/1. 41.

³³ Sombart 1927: III/1. 189.

„Súlypontjának *faji jellegű eltolódása* következtében a kapitalizmus egyre inkább afféle germán–zsidó üggyé vált, s ezzel nyilvánvalóan olyan néptörzsek léptek előtérbe, melyek körében igen gyakori a tehetséges vállalkozó: a germán faj az iparkodó, előrejutni igyekvő vállalkozóval, a »fausti« alkattal, a szívós kitarással, a konstruktív, építkező beállítottsággal járul hozzá a kapitalizmus szellemének kibontakozásához, a zsidó faj pedig a nagy nyüzsgést, a spekulánsok jó szimatát, az erőteljes számítás, a jó helyzetfelismerés képességét és a feljebbjutás iránti mohó vágyat hozza magával.”³⁴

A gondolat nem volt egyébként új Sombartnál: 1913-as könyvében – *Der Bourgeois*, amelyet angolul *The Quintessence of Capitalism* címmel adtak ki – a kapitalizmus kultúrkritikáját biológiailag megalapozott történelemmagyarázatba ágyazta. Eszerint az európai törzsek vagy fajok között voltak heroikusak, amelyek kifejezetten hajlamosak voltak a kapitalista szellem kifejlesztésére, és kereskedők, amelyek a békés kereskedelmet és a középosztályi respektabilitást részesítették előnyben. Az elsőhöz tartoztak a rómaiak, a normannok, a lombardok, a szászok, a frankok stb., a másodikhoz a firenzeiek, akik ereiben etruszk és görög vér csörgedezett, a skótok, akikében kelta, és a zsidók. Itt az angolok még az első kategóriába tartoznak, 1915-ben, a háborús propaganda támogatására írt művében (*Händler und Helden*) a tipológiát már ehhez a szemponthoz igazította: a németek a hősi nemzet, az angolok a szatócsok.

Arra azonban továbbra sem tudunk válaszolni: érvényesnek tartotta-e Sombart a zsidóságnak a kapitalizmus kialakulásában játszott szerepéről 1911-ben megfogalmazott állításait később is. Sombart számos kritikusa erre a kérdésre azzal felelt volna, hogy nem is érdemes megpróbálni erre válaszolni. Lujo Brentano, a német történeti iskola második nemzedékének egyik befolyásos figurája, „a progresszív liberalizmus akadémiai zászlóvivője”,³⁵ aki már korábban is bírálta Sombart szerinte marxista, a kereskedelmi tőke improduktivitására épülő kapitalizmusképét,³⁶ 1916-ban egy a modern kapitalizmus kezdeteiről tartott akadémiai előadásához fűzött terjedelmes függelékben elemezte Max Weber és Werner Sombart koncepcióját, éles különbséget téve kettejük között. Míg Weibert, akivel korábban politikai konfliktusa is volt, nagyra becsülte rendkívüli szelleméért, szorgalmáért és tudományos komolyságáért, Sombart esetében nem fogta vissza magát. Brentano szerint Sombart már 1902-ben igen erőszakosan kezelte a forrásokat, hogy azokat koncepciójához igazítsa, s ezt csak fokozta a zsidókról és a gazdasági életről szóló könyvében, amelynek megjelenése véleménye szerint

³⁴ Sombart 1931: 275 (kiemelés az eredetiben). Az idézet fordításáért Erdélyi Ágnesnek tartozom köszönettel. Ebben a lexikonban Sombart más szócikkeket is írt, így például a társadalmi élet alapformáiról, ehhez lásd Bodemann 2010.

³⁵ Schmoller jellemezte így hozzá írt levelében, idézi Ghosh 2009: 63.

³⁶ Brentano 1905: 275–276, ahol Ricardo komparatív költségelméletéből vezette le a kereskedelem produktivitását. A némiképp bizarr vita ismertetése: Ghosh 2009: 67–69.

„a német tudomány egyik legszomorúbb eseménye”,³⁷ bár Sombart örvendetesen veszni hagyott számos, 1902-ben még magabiztosan előadott állítást (például a felhalmozott földjáradékról mint a tőke keletkezésének forrásáról).

„A könyv tele van egy magát emberfölötti embernek képzelő öntelt figura frivolitásaival, aki szeszélyes hóbortjainak szappanbuborékait fölényes megvetéssel a szellemkedéseitől elképedt olvasó képébe fújja, és még azt is elvárja tőle, hogy alkalmi ötleteit »cáfolhatatlanul helyes« tudományos tételeknek tekintse.”³⁸

Schumpeter Sombart 3. kötetéről szóló, már idézett 1927-es, kritikusan elismerő recenziójában, amelyben Sombartot a kapitalizmus másik nagy teoretikusával, Marxszal vetette egybe,³⁹ jóval mértéktartóbban, de lényegében hasonlóan ítélt. A két szerzőt munkamódszer és tárgyalásmód tekintetében szakadék választja el egymástól, ami személyiségük különbözőségéből fakad: „Marx elemmez, Sombart felskiccel”. Marx élethosszig egy eszmén és egy gondolatmeneten dolgozott, Sombartnak benyomásai vannak, és azokat rögzíti. Marx problémák megoldásával küzdött, Sombart szempontokat vet föl, majd sorsukra hagyja őket. „Marxot a válasz érdekli, Sombartot a kérdés.”⁴⁰

Az 1960-as, 1970-es években a Leo Baeck Institute évkönyveiben több írás⁴¹ is foglalkozott a német történeti iskola, s ezen belül Sombart koncepcióival, a zsidók gazdaságtörténeti szerepét tárgyaló írásaik ideológiai premisszáinak és gazdaságtörténeti alapjainak elemzésével. E gondolatmenetek pályáját érthető módon alapvetően az üldöztetés és a vészidőszak tapasztalatai és tanulságai cövekeltek ki, szándékuk az volt, hogy megmutassák, hogyan alakult ki és milyen szerepet töltött be a zsidóságnak tulajdonított – akár kezdetben pozitív, akár később negatív előjelű – különleges gazdasági, kereskedelmi hajlam és funkció sztereotípiája, a róla alkotott kép(ek) és a zsidóság önképe(i). Sombart áltudományos érvelése, amely a zsidóságot nevezte meg a kapitalizmus feltalálójaként, „legtöbb olvasója számára azt az üzenetet hordozta, hogy a zsidók a felelősök a modern piaccgazdaság legrútabb tulajdonságaiért” – írta David Landes, a korszak egyik legnagyobb tekintélyű gazdaságtörténésze.

„Sombart könyve sokkal nagyobb figyelmet kapott, mint amit megérdemelt. Kapásból el kellett volna utasítani mint áltudományos átverést [...] amely soknyelvű láb-

³⁷ Brentano 1923 [1916]: 428.

³⁸ Brentano 1923 [1916]: 429–430.

³⁹ Sombart, aki ekkor már politikailag igen távol állt a marxizmustól, előszavában azt írta: amit Marx mondott, az „a büszke első szó a kapitalizmusról”, míg az ő műve „a szerény utolsó szó” (Sombart 1927: III/1. XXI–XXII).

⁴⁰ Schumpeter 1954b [1927]: 227–228.

⁴¹ Oelsner 1962; Landes 1974; Mendes-Flohr 1976; Mosse 1979.

jegyzetek bőkezű használatával akart tudományos elismerést szerezni egy cégéres ostobaságnak, ami közönséges német nyelven már jó ideje forgalomban volt.”⁴²

Ezért is meglepő némileg, hogy egy tavaly megjelent fontos monográfia,⁴³ amely a középkori zsidó pénzkölcsönző mítoszát veszi mélyreható, gazdag levéltári forrásanyagra támaszkodó bírálat alá, a narratíva 19. századi ki- és átalakulását és annak historiográfiáját rekonstruáló fejezetének elején Sombart „szoros olvasatára” vállalkozik, miközben ő is idézi többek között Landes sommás álláspontját, hozzátéve, hogy ezzel az interpretációs stratégiával neki sincs szándékában hitelt adni Sombart hibás és értelmetlen előfeltevéseinek. A szoros olvasásra azért van mégis szükség Julie Mell szerint, mert így lehet megmutatni, hogy Sombart tézise lényegében a német történeti iskola alapító atyja, Wilhelm Roscher által 1875-ben kifejtett gondolatmenet adaptációja és metamorfózisa.

Roscher azt a kérdést tette fel: mi az oka, hogy a középkor első, nyersebb korszakában a zsidókkal jobban bántak, mint a második, civilizáltabb szakaszban, miért volt a zsidókkal kapcsolatos politika ellentétes az általános gazdasági irányzattal? Az ok szerinte a kereskedelmi féltékenységben keresendő.

„[A korábbi korszakban] a zsidók egy fontos nemzetgazdasági szükségletet elégítettek ki, amelyet senki más nem tudott ellátni: a rendszeres kereskedelem szükségletét. A germán és részben a latin népek már érezték ennek szükségét, de saját eszközeikkel nem tudták biztosítani; a zsidók ezzel szemben már akkor is kiválóan alkalmasak voltak erre.”⁴⁴

Roscher a gazdasági haladás alapvető innovációi közül a kamat, a lopott jószág jóhiszemű vásárlóját védő jogi intézmény és a váltó bevezetését sorolta fel, mint amit „az újabb népek nagyrészt a középkori zsidóknak köszönhetnek”.

„[A zsidók kereskedelmi gyámkodása] a fiatalabb népek fölött az utóbbiak hasznára évszázadokon át tartott [...]. Ám minden gyámkodás terhessé válik, ha tovább tart, mint a gyámoltott függősége. A népek, csakúgy, mint az egyes egyének, más népek gyámkodása alól csak harc árán szabadíthatják föl magukat. A kései középkor zsidóüldözései jórészt a kereskedelmi féltékenység következményei.”⁴⁵

⁴² Landes 1974: 21–22. A korabeli zsidó fogadtatás ennél jóval összetettebb volt, amint az Penslar áttekintésében olvasható: „Sombart írásai könnyen szolgálhattak olyan tükör gyanánt, amelyben a zsidók azokat a vonásaikat láthatták, amelyeket a leginkább csodáltak, vagy amelyektől a legjobban félték” (Penslar 2001: 165). Ez is magyarázza, hogy még olyan zsidó kritikusok is, akik elvetették Sombart alaptételét (például Ludwig Feuchtwanger, Julius Guttman), számos szempontból elismerően nyilatkoztak a műről (Lenger 1994: 196; Meyer 2011; Riess 2011).

⁴³ Mell 2017.

⁴⁴ Roscher 1878 [1875]: II. 327.

⁴⁵ Roscher 1878 [1875]: II. 332–333.

Ez vezetett oda, hogy a zsidók, miután kiszorították őket a kereskedelem-ből, annak egyetlen ágában, „a pénzkereskedelemben vagy banküzletben maradtak sokáig túlsúlyban [...]. Ez érthető, egyfelől mert az ilyen pénzkereskedelemben rendszerint később válik éretté, mint az árukereskedelemben, másrészt mert az előbbi még inkább igényli a nemzetközi kapcsolatokat.” Roscher ezt a 19. század végének perspektívájából általános érvényű jelenségnek látta: „szinte minden magasban fejlett kereskedő nép, ha érzi, hogy ifjabb riválisai kezdik túlszárnyalni az árukereskedelemben, nagy tőkéjével a pénzkereskedelemben szokott visszavonulni”. Amikor a zsidók is ezt tették, magukra vonták „az adós gyűlöletét a hitelező ellen, a nyomorúság gyűlöletét a kapitalizmus ellen”, újabb ürügyeket szolgáltatva az előítéletek és a zsidógyűlölet számára.

„A késő középkor számos zsidóüldözése elsősorban a zsidók birtokában lévő adóslevelek megsemmisítésére irányult, ezért felfoghatjuk őket a pénzügyi krízis bárbar megnyilvánulásaként, a mai szóhasználatnál társadalmi forradalomnak nevezett jelenség középkori formájaként.”⁴⁶

Ám ez a narratíva – teszi hozzá Mell – korántsem csak a zsidókról szólt. Roscher számos történelmi példával szemléltette a föníciaiaktól kezdve a lombardokon és a Hanza-városokon át az örményekig és a kínaiakig, hogy a magasabban fejlett kereskedőnép uralkodó szerepe, majd háttérbe szorulása kapcsán „valódi történelmi törvényről lehet beszélni”.⁴⁷ A zsidóság történelmi szerepéről szóló áttekintés konklúziója liberális és optimista: a kulturális fejlődés legmagasabb fokára érkezett fiatal népek igyekeznek emancipálni a zsidóságot, jóvátenni a középkori jogtalanságokat, ahogyan ez Európa különböző országaiban megtörtént.

„A magasabb képzettség értelmében vett »civilizáció« és az államban elfoglalt teljes jogú helyzetet kifejező »polgárjog« jelzi, hogy a középosztály igénye az államhatalomra kéz a kézben jár azzal a törekvéssel, hogy soraiba fogadja a nemzeti terület minden jómódú és kulturált lakóját.”⁴⁸

Noha ez a szöveg világosan kidomborítja Roscher – az irodalomban filozofikusan jellemzett – alapállását, mégis voltak olyan kísérletek, amelyek ellenkező értelmet akartak adni neki.⁴⁹ Ám ezeknél számunkra fontosabb az az interpretáció, amely 1944-ben indokoltan tartotta felidézni és méltatni ezt az írást, abban egy visszatérően ismétlődő gazdasági jelenség alapján elfogadható ábrázolását látva, amely megfelelő magyarázatot ad a zsidók szerepére a közép-

⁴⁶ Roscher 1878 [1875]: II. 338–339.

⁴⁷ Roscher 1878 [1875]: II. 341.

⁴⁸ Roscher 1878 [1875]: II. 340–341.

⁴⁹ Lásd Kisch 1979 [1944]: 109.

kori gazdaságban.⁵⁰ Guido Kisch szerint ugyan nem lehet általános gazdasági törvénynek nevezni azt, hogy a zsidók ismétlődően úttörő szerepet töltek be a gazdaságban (kereskedelemben, pénzkölcsönzésben, zálogüzletben) mindaddig, amíg a többségi népesség nem tanulta meg, hogy maga lássa el e funkciókat, de ez az összefüggés kulcsszerepet játszott a középkori zsidóság jogi helyzetének alakulásában, és „működése a modern gazdaságban is megfigyelhető”.⁵¹

Kisch Roscher-interpretációja irányadó maradt az 1945 utáni évtizedekben „a középkori zsidóság gazdaságtörténetének standard narratívái” számára,⁵² annak ellenére, hogy Toni Oelsner két tanulmányban⁵³ tette alapos kritika tárgyává Roscher érvelését és annak továbbélését Weber és Sombart kapitalizmusmagyarázataiban. Az első cikkben Oelsner a régi történeti iskolának tulajdonított szakaszelméletet és az általa átvett herderi *Völkerpsychologie* koncepcióját nevezte meg a bírált elképzelés két tartópilléréként. Ezek tették lehetővé, hogy Roscher a klasszikus ókortól a (nyugati) modernitásig vezető utat általános érvényű fejlődési sémaként használja, amelynek a gazdaságtörténetben a natúralkalmazástól a piacgazdaságon át a hitelgazdaságig ívelő fejlődés felelt meg, az egyes népek pedig organikus módon éltek végig az ifjúságtól az érett koron át az öregségig vezető életszakaszokat. Oelsner ezért nemcsak az adatok elégtelenségét, az ingatag analógiákat vetette Roscher szemére, hanem mindenekelőtt azt, hogy a zsidók hézagpótló szerepe feltételezi egyfelől a fejlődési szakaszok éles elválasztását, a népvándorlás miatt a civilizáció teljes összeomlását, másfelől viszont azt is, hogy a zsidóság egész kultúrája mindezeket a viharokat szinte érintetlenül vészelte át, és egyedül volt birtokában a kereskedelemhez szükséges tudásnak, tapasztalatnak és tőkének.⁵⁴

Oelsner második tanulmányában azt mutatta be, hogyan használta fel és formálta át Sombart és Weber Roscher elsőként kimondott tézisét a „zsidóknak tulajdonított meghatározott gazdasági foglalatosságról, amely radikálisan különbözött más csoportokétól, s amelyet szociológiai formulaként újra lehetett fogalmazni”.⁵⁵ Sombartnak ehhez nemcsak saját korábbi megállapításait kellett elfelejtenie, például a lombardokról, az észak-itáliai kereskedő- és bankházakról, Jakob Fuggerről stb., hanem azt is történeti mítoszként kellett elutasítania, hogy a zsidók mindvégig kereskedő nép lettek volna, vagy csak a keresztes háborúk nyomán kényszerültek volna erre a tevékenységre. Más szóval ez Oelsner szerint azt jelentette, hogy Roscher biztosította Sombart számára a kiinduló pontot ahhoz, hogy általánosíthassa a középkori zsidó pénzkölcsönzésről szóló

⁵⁰ Itt nem foglalkozunk a Kisch-tanulmányt keretező kérdéssel, mely szerint sem a gazdasági feltételek, sem a vallási gyűlölet, sem a kettő szintézise nem ad kielégítő magyarázatot a zsidóság késő középkori katasztrófáira. Az 1944-es áthallás nyilvánvaló, lásd Mell 2017: I. 85–87.

⁵¹ Kisch 1979 [1944]: 111.

⁵² Mell 2017: I. 87. Reuveni 2011-ben így fogalmaz: „Roscher tanulmánya a zsidókról és a gazdaságról szóló modern kutatás sarokköve” (Reuveni 2011: 3).

⁵³ Oelsner 1958–1959; Oelsner 1962.

⁵⁴ Oelsner 1958–1959: 177–181.

⁵⁵ Oelsner 1962: 194.

tételt: „a zsidó gazdasági életben – legalábbis amióta ismereteink vannak róla – a pénzkölcsönzés kiemelkedő szerepet játszott”.⁵⁶ A történelmi alkalmazkodásból így lett a veleszületett tulajdonságokra hivatkozó magyarázat, amely tarthatatlan hipotézisekhez vezetett, „felnagyítva a zsidók szerepét bizonyos korokban és bizonyos gazdasági területeken”, noha ezt „sem a történelmi bizonyítékok, sem a rabbinikus tanítások nem támasztják alá”.⁵⁷ Mell véleménye szerint Kisch és Oelsner ellentétes Roscher-interpretációi „a zsidó gazdasági diskurzus Janus-arcát jelenítik meg”, az előbbi Roscher koncepcióját „történetileg érvényes gazdasági narratívának” állította be, míg az utóbbi a (nem szándékolt) antiszemitizmus hibás forrását látta benne, és mint ilyet bírálta.⁵⁸

A szoros Sombart-olvasat eredménye Mell számára egyértelműen negatív: a szakaszelmélet egymásra következő stádiumai Sombartnál szembenálló pólu-sökká váltak. A középkori gazdaság meghatározó elve a szükségletkielégítés és a tradicionalizmus, míg a modern kapitalista gazdaság a nyereségelvre és a racionalításra épül. A kettő közötti váltás nem adódik a természetes vagy törvényszerű fejlődésből, ehhez külső erőre van szükség, s ez a kapitalizmus szelleme. Sombart „adaptálta Roscher narratíváját: a zsidók örök kereskedők, ők képezik a hidat a premodern önellátó gazdaság és a modern kapitalizmus között”. Sombartnál a pénzkölcsönzés egyszerre testesíti meg a kapitalizmus hajtóerejét és teremt meg történelmileg a kapitalizmust. Így lép a „fejlettebb és civilizáltabb kereskedő helyére az örök pénzkölcsönző, egy Schylock, akinek tevékenysége átfogja az ókori és a modern világot, s akinek kereskedelmi képességeit a vallásra és a fajra kell visszavezetni”.⁵⁹

A modern kapitalizmus új kiadásában 1200 oldalból a zsidók talán ha tizenkettőt fognak kapni – írta Sombart Friedrich Naumannak 1911-ben,⁶⁰ s ezt úgy-ahogy be is tartotta. De addig gyors egymásutánban, azaz 1912–1913-ban három újabb sikeres könyvet is publikált⁶¹ (ezekről részben már esett szó): a luxus és a háború szerepéről a kapitalizmus kialakulásában, és a polgárról, alcíme szerint a modern gazdasági ember szellemtörténetéről, amely a hősies vállalkozói és a kalkuláló polgári szellem viszonyának újraértelmezésével kívánt hozzájárulni „korunk kritikájához”.⁶² Az ezzel kapcsolatos kritikus impressziókat a konzervatív történetírás reprezentánsa, Georg von Below fogalmazta meg:

⁵⁶ Sombart 1911: 373.

⁵⁷ Oelsner 1962: 212.

⁵⁸ Mell 2017: I. 89.

⁵⁹ Mell 2017: I. 48–49, 55–56. Megjegyzendő, hogy Sombart 1904-ben egy zsidó folyóirat számára írt cikkében még elfogadta Roscher tételét: „a zsidókat évszázadokon át a törvények kényszerítették arra, hogy tevékenységüket a pénzkereskedelemre korlátozzák” (Sombart 1904: 28).

⁶⁰ Lenger 1994: 193. Valójában 24 oldal lett belőle, s a pénzkölcsönzésről csupán az utolsó oldalon esik szó (Sombart 1916–1917: I/2. 896–919).

⁶¹ A Weber-irodalomban ezt *a Die Juden und das Wirtschaftsleben*nel együtt szokás a Weber koncepciója elleni „összpontosított támadásnak tekinteni, amely teljesen más történelemmagyarázatokat kínált” (Radkau 2009: 205). Lásd még Lehmann 1996: 94–108.

⁶² Sombart levele Emil Ludwighoz, 1913. november 8. (idézi Lenger 1994: 232).

Sombartnak nem sikerült tisztáznia az egyes tényezők viszonyát, amelyek egymásnak is ellentmondanak, és alapjában mindegyik jelentőségét túlértékelté.⁶³ Sombart azzal vágott vissza, hogy ő ezekben a résztanulmányokban szándékos önkénnyel egy-egy aspektust emelt ki, hogy olvasói figyelmét erre irányítsa, és nem az volt a célja, hogy „ma a városi földjáradékot, holnap a nemesfémtermelést, holnapután a zsidókat, aztán a luxust, majd a háborúkat”⁶⁴ tegye felelőssé a modern kapitalizmus kialakulásáért. Ezt a mozzanatot itt csak azért idézzük fel, mert a háborúval foglalkozó Sombart-könyv egyik passzusa visszavezet bennünket a cikk kezdetén idézett másik toposzhoz: Schumpeter teremtő rombolásához.

A TEREMTŐ ROMBOLÁS

A hadihajók építése a 16–18. században nagy keresletet támasztott a faanyag iránt – írta Sombart –, s ezzel a háború ismét rombolt: lerombolta Európa erdeit, s a fegyvereket előállító vasiparral együtt állt a fakitermelés iránti magas igények mögött, ami már a 16. század óta okot adott a növekvő fahiányról szóló szenvedélyes panaszokra.

„Ám a rombolásból (*Zerstörung*) ezúttal is új teremtő szellem (*schöpferischer Geist*) bontakozott ki: a fa hiánya és a mindennapi élet szükségletei rászorították az embereket a fapótló anyagok megtalálására vagy feltalálására, a kőszén mint tüzelőanyag használatára, a kokszolási eljárás felfedezésére a vassfeldolgozásban. Az pedig, hogy kezdetben ez tette lehetővé a modern kapitalizmus nagyszabású fejlődését, minden hozzáértő számára kétségtelen.”⁶⁵

Hogyan olvassuk ezt a szöveget: az ökológiai kérdéskörnek a kapitalizmus általános történetébe való beemeléseként,⁶⁶ a Nietzsche-hatás egyik jellegzetes példájaként,⁶⁷ vagy a teremtő rombolás toposzának Schumpetert megelőző, első közgazdaságtani megjelenéseként?⁶⁸ Ehhez hasonló kérdés a másik, Schumpeter védjegyeként ismeretes kategória, „a tőkés színpad központi alakja, a vállalkozó”⁶⁹ (ahogy lexikoncikkében jellemezte) eredete, hiszen itt is felvethető a prio-

⁶³ Below 1920: 496–498.

⁶⁴ Sombart 1916–1917: I/1. XI.

⁶⁵ Sombart 1913b: 207. A magyar kiadásban: 1924: 231. Vezsenyi Béla fordítását némileg fel-frissítettem – M. A.

⁶⁶ Radkau 1983.

⁶⁷ Otto Pringsheim találó megjegyzése szerint Sombart könyve a polgárról „olyanfajta társadalomkritika, amelyet csak Nietzsche [...] írhatott volna” (idézi Lenger 1994: 237).

⁶⁸ Reinert–Reinert 2006: 72–74. A szerzőpáros egyebek mellett Zarathustra előljáró beszédét idézi az „értéktáblákat széttörő [...] teremtőről”, aki „társteremtőket keres [...], akik új értékeket akarnak új táblákra írni” (Nietzsche 2004: 28). Megjegyzendő, hogy Kurdi Imre fordítása felerősíti az analógiát, míg Nietzsche eredeti terminológiája nem: nála a teremtő *der Schaffende*, rombolni *zerbrichen*, a rombolók pedig *die Vernichter*.

⁶⁹ Schumpeter 1991c [1946]: 198.

ritás kérdése, amely sok tudománytörténész szemében minden más szempontot felülír. Nos, mielőtt erre megpróbálnék reflektálni, hallgassuk meg Sombartot: ki fedezte fel a vállalkozót? 1909-ben egy Marx életművét összegző könyvecskében fejtette ki, hogy szerinte Marx volt a vállalkozó fölfedezője.

„Amit Marx fölfedezett, az nem csupán a jogi intézmények és gazdálkodási módok összessége volt, amelyek egy gazdasági rendszert alkottak, hanem inkább az ezek [...] mögött lévő élő emberek. Ő a kapitalizmus szubjektumát fedezte fel: a vállalkozót [...] a homo sapiens sajátos alfaját, akinek pszichéjéből képes volt megmagyarázni a piaci formában szervezett gazdaság hatalmas forгатát.”⁷⁰

Ehhez képest Schumpeter szerint:

„Míg Marxnál a tőke van az emberek előtt – mint odaláncolt feketék a rabszolgahajókon, úgy guggolnak »tőkésék« (a marxista avagy általában a klasszikus tőkés vállalkozók vagy vállalkozó tőkésék) és munkások, kizsákmányolók és kizsákmányoltak egyaránt a tőke logikájának ketrecében –, addig Sombartnál az emberek vannak a tőke előtt. Ami Marxnál a tőke lényege, az Sombartnál egy viszonylag mellékes pont – olyannyira, hogy hiányzik a kapocs tőke és kapitalizmus között.”⁷¹

Jóllehet Schumpeter ezt a már idézett 1927-es Sombart-recenziójában írta, akár a fentebbi sorokra is válaszolhatta volna. Miként azt is, hogy az az elméleti hagyomány, amely a vállalkozót azonosította a tőketulajdonossal és a munkaadóval, s amely a klasszikus közgazdaságtanban formálódott ki, majd Marx munkásságában érte el csúcspontját, „alapjaiban elhibázott és számos kérdésben félrevezető”. Egyebek között azért, mert helytelen képet ad a forgalmi gazdaság működéséről és ennek társadalmi eredményeiről, valamint a tőkés gazdasági formában lakozó tendenciákról.⁷² A vállalkozói funkció megértése nyomán válik világossá Schumpeter szerint, hogy azok a közgazdászok (közülük a lexikoncikk csak Max Weber nevezte meg), akik szükségesnek tartották, hogy a kapitalizmus kibontakozását valamilyen speciális elmélettel magyarázzák meg – tévúton jártak.

„A probléma teljességgel a képzelet szüleménye, létét annak köszönheti, hogy szokás volt irreális képet festeni a tisztán feudális és a tisztán kapitalista gazdaságról, ami

⁷⁰ Sombart 1909: 54–55.

⁷¹ Schumpeter 1954b [1927]: 238. Ugyanakkor Schumpeter a *Kommunista kiáltvány* centenáriumián így méltatta Marxt: „olyan dicshimnuszot adott elő a polgárság teljesítményéről, aminek nincs párja a közgazdasági irodalomban [...]. [A] hangsúly az üzleti osztály *teremtő* szerepén van, amit a »polgári« közgazdászok többsége folyamatosan semmibe vett” (Schumpeter 1991d [1949]: 301–302 – kiemelés az eredetiben).

⁷² Schumpeter 1987 [1928]: 147. Halmos Károly fordítását (1982: 39) némileg módosítottam – M. A.

fölvetette a kérdést: mi változtatta át az első hagyományok kötötte egyéneit a második elszánt profitvadászaivá. Weber szerint a vallási forradalom volt az, amely megváltoztatta az emberek attitűdjét és új, a kapitalista tevékenységnek megfelelő szellemet hozott létre.”

Ahhoz azonban, hogy megértsük ezt az átalakulást, Schumpeter szerint szükséges,

„hogy megfelelő figyelmet szenteljünk a középkori társadalmi és gazdasági struktúra részleteinek és a 8–16. század gazdaságtörténetének. A középkori világ távolról sem volt mozdulatlan (stacionárius), a hagyományok által gúzsba kötött vagy a gazdasági tevékenység iránt ellenséges; bőséges lehetőséget kínált kezdetleges vállalkozói ügyleteknek. Siker és kudarc adta a leckét. És minden lecke hozzátett valamit a tőkés gyakorlathoz és a kapitalista szellemhez. Így, alapjában a működés révén, Nagy Károly világa Luther és Kálvin, a Chigiek és a Fuggerek, V. Károly és Erzsébet világává fejlődött.”⁷³

Így foglalta össze Schumpeter az *Encyclopaedia Britannica* szócikkében, miért nem létezik szerinte az a történelmi probléma, amelyet Weber puritánjai és Sombart zsidó uzsorásai lettek volna hivatottak megoldani, s amelyre ő a vállalkozó kategóriájával és a teremtő rombolás oximoronjával a gazdasági fejlődés immanens dinamikájának elméleti keretében adott megoldást. Erős leegyszerűsítéssel talán azt lehetne mondani, hogy a statikus középkor és a dinamikus újkor történetivé stilizált ellentétpárját Schumpeter a tiszta közgazdasági elmélet dichotómiájává alakította át:

„Mondandóm a nemzetgazdaság »statikája« és »dinamikája« közötti alapvető különbségen nyugszik. Ez olyan dolog, amelynek jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni. A tiszta közgazdaságtan módszerei egyelőre csupán az elsőtől elegendők, és legfontosabb eredményei is csupán erre érvényesek. A »dinamika« a »stati-kától« minden tekintetben teljesen különböző valami, módszertanilag éppúgy, mint tartalmilag.”⁷⁴

Ez a célkitűzés, amelyet 1908-ban, első könyvének előszavában fogalmazott meg, egész életművét meghatározta. Számunkra itt azért fontos, mert ebben az összefüggésben nézett szembe először a Sombart által képviselt kapitalizmusfelfogás kihívásával. A klasszikusokat folytatni akaró és a modern (mai terminológiával: neoklasszikus) közgazdasági irányzatok mellett a gazdaságtörténészek

⁷³ Schumpeter 1991c [1946]: 191.

⁷⁴ Schumpeter 1908: XIX. A következőkben számos tekintetben támaszkodom Schumpeterről szóló korábbi írásaimra: Madarász 1980, 2014; Madarász–Valentiny 2015. A másodikban Sombart vállalkozóelmélete és a prioritás kérdése is tárgyalásra került. Ezt ismerteti tömören: Klement 2012: 105–106.

körében fellépett egy csoport, amely az elméletet a történeti anyag alapján akarta kifejleszteni.

„Ennek legismertebb példája Sombart *A modern kapitalizmus elmélete* c. könyve⁷⁵ [...]. Ám ezt az irányzatot nem lehet minden további nélkül az általunk »egzaktnak« nevezett elmélet mellé állítani, hiszen lényege és célja szerint teljesen különbözik attól. Nem egy egzakt rendszerre épít, hanem konkrét kérdésekre állít fel hipotéziseket, olyanokat, mint amilyeneket a politika története is ismer. Ezek nem törekednek semmiféle általánosságra, szinte mindig meghatározott történelmi tényekre hivatkoznak. Összefüggés ezek között általában nem áll fenn [...] hasonlóak a biológiai hipotézisekhez, amit az is erősít, hogy legtöbbször a fejlődés problémáival foglalkoznak. Vagyis éppenséggel nem »statikusak« [...] és talán a »dinamika« területe tartozik hozzájuk! De ennek először meg kell mutatkoznia.”⁷⁶

Szép pályafutás: az a gazdaságtörténeti narratíva, amely Schumpeter szemében 1908-ban még magában hordozta a gazdasági dinamika magyarázatának ígéretét, harminc év múltán már csupán „kiagyalt problémák körül veri fel a port”.⁷⁷ Paradox módon ezt a Weber és Sombartot lesajnáló értékelést (amely mellesleg nemcsak a Sombartot értékelő korábbi cikkének, hanem a Max Weberről írt nekrológiájának is élesen ellentmondott⁷⁸) abban a könyvében vetette papírra, amely célkitűzésében igencsak hasonlított Sombart kapitalizmusköteire, s amelyet korabeli recenziói is így értelmeztek: „ez Schumpeter interpretációja a kapitalizmus történetéről”,⁷⁹ „intenciójában és látókörében csak Marx *Tőkéséhez* fogható”.⁸⁰ De az is tény, hogy az elmélet szó itt is kiemelt fontosságú, a *Business Cycles* alcíme szerint „A tőkés folyamat elméleti, történelmi és statisztikai elemzése”. Ahhoz, hogy az elméleti és a történeti vizsgálódást össze tudja kapcsolni, hogy a kapitalizmus endogén dinamikáját és a vállalkozói működés angol, német és amerikai példákkal gazdagon illusztrált történetét egységes fogalmi keretbe tudja illeszteni, Schumpeter számára meghatározó fontosságú volt a teremtő rombolás metaforája, amely bár szóalakzatként először csak az 1942-es *Capitalism, Socialism and Democracy* kötetben jelent meg, már kitapintható a korábbi szövegben is.⁸¹

Ez a metafora az utóbbi évtizedekben népszerűségét tekintve szinte már a második helyre került Smith oly sokszor idézett és félértelmezett „láthatat-

⁷⁵ Ez Sombart második kötetének alcíme.

⁷⁶ Schumpeter 1908: 18.

⁷⁷ Schumpeter 1939: I. 229, 1. lábjegyzet.

⁷⁸ *A protestáns etika és A világvallások gazdasági etikája* „nemcsak a német szociológia legjobb teljesítménye [...] hanem bizonyosan a világtörténelmi események tudományos elemzésének mindmáig rendelkezésünkre álló legkiemelkedőbb kísérlete” (Schumpeter 1954a [1920]: 113–114).

⁷⁹ Marschak 1940: 893.

⁸⁰ Lange 1941: 190.

⁸¹ Például az új vállalkozás létrehozása mint a régiek kiszorítása és mint „kreatív válasz”.

lan keze” után, azzal a nem lebecsülendő különbséggel, hogy Schumpeter ezzel a kapitalizmus lényegét vélte kifejezni, míg Smith ironikus kifejezése nem hordozott ilyen intenciót a „kereskedelmi társadalom” tekintetében. Közgazdászok, a vezetéstudomány művelői és publicisták szóhasználatában egyaránt alkalmasnak bizonyult arra, hogy tömören érzékeltesse azt a folyamatot, amely „belülről forradalmasítja a gazdasági struktúrát”, s amelyet figyelmen kívül hagyni bármilyen elméleti konstrukcióban épp olyan, mint a *Hamlet* a dán királyfi nélkül.⁸² Robert Solow, a gazdasági növekedés modern elméletének Nobel-díjas kidolgozója, aki a Harvardon Schumpeter hallgatója volt, így összegezte: az innovációt megvalósító vállalkozó működése, melynek nyomán a korábban hasonlóan sikeres egyének, vállalatok és intézmények elvesztik addigi lehetőségeiket és akár el is tűnnek, „ez az élet-halál folyamat a »teremtő rombolás«, Schumpeter pedig mindenki mást megelőzve ismerte fel, hogy ez a gazdasági növekedés fő forrása. Nincs működőképese alternatívája a kapitalizmusnak; ez a kapitalizmus.”⁸³

A klasszikus és neoklasszikus közgazdaságtan egészen más képet rajzolt fel, ahol nyoma sincs ilyen dinamikának, turbulenciának és belső bizonytalanságnak, helyettük egyenletes trendek, stacioner állapotok és különböző egyensúlyi helyzetek szerepeltek.

„Bizonyos értelemben Schumpeter joggal tekinthető ama modern kutatás alapítójának, amely a profit vezérelte innováció és az innováció vezérelte gazdasági növekedés dinamikáját elemzi. Még a teremtő rombolást is lefordították egyenletekre.”⁸⁴

Hasonlóan érvel Kornai János is, aki a rendszerparadigma egyik kiemelkedő gondolkodójának tekinti Schumpetert: a gyors innováció és a dinamizmus a kapitalizmus mélyen gyökerező, rendszerspecifikus tulajdonsága. „Schumpeter teremtő rombolása tömören és precízen írta le a gyors technikai fejlődés két elválaszthatatlan oldalát”.⁸⁵ Folytathatnók a hasonló idézetek sorát, ám talán ennyi is érzékelteti, mi az alapja az utóbbi évtizedek sajátos „Schumpeter-reneszánszának”, amely egyebek között az evolúciós és/vagy neo-schumpeteri közgazdasági irányzatok színre lépésében és térnyerésében mutatkozott meg. Ezek az evolúció belső dinamikáját, az endogén technikai változást stb. kutató törekvések fontos, olykor a legfontosabb szellemi elődjükként tartják számon Schumpeter szellemi örökségét, a vállalkozóról, az innovációról és a teremtő rombolásról kifejtett gondolatait.⁸⁶

⁸² Schumpeter 1996 [1942]: 81–86. A kizárólag belső tényezőkkel magyarázott dinamika kritikáját lásd Hodgson 2015.

⁸³ Solow 2007.

⁸⁴ Solow 2007.

⁸⁵ Kornai 2013: 31–32.

⁸⁶ Például Dopfer 2016; Fagerberg 2003; Hanusch–Pyka (eds) 2007, ezen belül különösen Freeman 2007; Komlos 2016; McCraw 2007; Pyka–Cantner (eds) 2017; Rosenberg 2000; Schu- bert 2013; Witt 2002.

ÚJRAOLVASNI SOMBARTOT?

Hasonló reneszánszra Sombart esetében nem került sor, noha több kísérlet is történt arra, hogy a múlt század első évtizedeinek legbefolyásosabb és legismertebb, ugyanakkor legellentmondásosabb német társadalomtudósát valami módon kiemeljék a feledésből, és visszahelyezzék a szociológia, a kapitalizmus-történet, a vállalkozóelmélet stb. kánonjába, legalább részben megszabadítva őt attól a megbélyegzéstől, amely a fajokról, a zsidókról és a kapitalizmusról tett „baljós megjegyzései” nyomán ragadt rá.⁸⁷ Már Lenger Sombart-monográfiája is megpróbálkozott azzal utolsó néhány oldalán, hogy a tényellenes történetírás eszközeit hasznosítva, eljuttasson a gondolattal: mi lett volna, ha Sombart még néhány esztendővel él 1941 után; baráti kapcsolatai az 1944-es Hitler-ellenes összeesküvés egyik résztvevőjével, Jens Jessennel, aki aktív náciból lett a szervezkedés részese, s akit ezért kivégeztek, vajon őt is a nemzeti konzervatív ellenállás résztvevői közé vitték volna? Vagy ha a halál *A modern kapitalizmus* átdolgozása után, 1917-ben érte volna utol, akkor Weber társaságában ott ülhetne a modern társadalomtudomány alapítóinak Olümposzán? Lenger érvelésében Bourdieu-t idézi az életrajzi illúzió ellenében, amely a töredezettség, a széttartó mozzanatok helyén egészet konstruál a tárgya életéből, mintha azt egy szubjektív és objektív intenció egységes kifejezéseként, egy projektként lehetne és kellene felfogni.⁸⁸

Nos, ez jogos érvelés, miként első látásra az is megfontolást érdemel, amit Loader hangsúlyozott, hogy félrevezető Sombartot a zsidóságról és a kapitalizmusról írt könyve okán egyetlen narratívába helyezni, amely sok más figurával együtt őt is a protonácik, a hitleri rezsim szellemi előfutárai közé sorolja. Szerinte ez a történelem Whig interpretációjának egyfajta negatív lenyomata, amely mintaképéhez hasonlóan a jelenből vagy a közelmúltból visszafelé olvassa a történelmet, csupán annyi különbséggel, hogy nem egy dicsőségesnek, hanem egy gyalázatosnak ítélt korhoz rendeli hozzá annak vélelmezett szellemi őseit. Sombart művének megosztott recepciója – pozitív fogadtatása a cionisták körében és elutasítása az asszimilációt támogató zsidóság részéről – éppúgy az árnyaltabb rekonstrukció szükségességét indokolja, mint az antiszemita reakciók sokfélesége. Sombartot egyfelől többször megvádolták azzal, hogy azért hízeleg a zsidóságnak, mert maga is zsidó, másfelől viszont egy antiszemita egylet a tagjai közé invitálta.

„A zsidók és antiszemiták közötti recepció diszkrepanciái, a szöveg viszonya a kapitalizmusról szóló más írásokhoz (beleértve a sajátjait is) [...], mindez arról tanúskodik, hogy a történetet összetettebben kell kezelni [...] de ez nem a zsidókról írt

⁸⁷ Grundmann–Stehr 2001: 273. Lásd még Loader 2001 (ez kifejezetten a zsidókról szóló 1911-es könyvet és fogadtatását tárgyalja); Peukert 2012.

⁸⁸ Lenger 1994: 386–387.

könyv rehabilitációja. Inkább csak azt mutatja, hogy a mű nem volt protonáci, és ami ennél is fontosabb, nem volt Sombart életművének sarkalatos darabja.”⁸⁹

Loader érvelésével csak az a gond, hogy Sombart 1933 szeptemberében egy levelében arról írt, hogy bár a „nemzeti forradalom” nem akar szellemi elődöket, de ő „már régóta képviselt számos olyan eszmét, amelyek a mai politikát mozgatók”, és ehhez egy listát csatolt, melynek első helyén „a zsidókról szóló alapvető könyvem” szerepelt.⁹⁰ Vagyis Sombart – legalábbis ebben a formában – elég határozott választ adott arra a kérdésre, amelyet a lexikonszócikk kapcsán fel tettem: 1933-ban alapvetőnek és érvényesnek tartotta mindazt, amit 1911-ben zsidóság és kapitalizmus viszonyáról kifejtett.

Hans Delbrück 1907-ben írta Sombarról:

„Werner Sombartot nem szabad a szigorú módszerű tudomány mértékével mérni. Sokat olvasott és önállóan alkot ítéletet, ám forrásolvasása túlságosan megbízhatatlan és gondolkodása túlságosan híján van a dialektikus biztonságnak és a világos logikának ahhoz, hogy őt valódi tudósnek nevezhessük [...]. [Csupán] tehetséges újságíró tudományos alapokkal.”⁹¹

Hasonló véleményeket már idéztünk, de azt is láttuk, nemcsak a korabeli közvélemény, hanem a társadalomtudományi kánon ma is mértékadó alakjai: Schumpeter és Weber, Knight és Parsons szemében Sombart éppenséggel kiemelkedő tudós, a kapitalizmus meghatározó kutatója volt. És mégis: Delbrück már 1907-ben úgy látta, hogy Sombart hamis színekkel ecseteli a modern kapitalizmust és „még inkább annak hátterét, a történelmi múltat”.⁹² Egy évszázaddal később az előző századforduló kapitalizmusvitáit értékelő tanulmányok ítélete árnyaltabb, de a lényegét tekintve hasonló: Sombart kultúrátudományt akart teremteni és kordignózist adni, mindig összhangban a korszellemmel.

„Korai évei modernista-liberális álláspontját fokról fokra felváltotta a prekapitalista közösség nosztalgikus ábrázolása, és ez végül következetesen juttatta el a *völkisch* mozgalmak közelébe, a vállalkozó és a nemzeti hősiesség felületes, nietzscheiánus analógiáihoz.”⁹³

Ha elfogadjuk ezt a magyarázatot, akkor óhatatlanul arra is választ kell adnunk: a számos hasonlóság és párhuzam ellenére miért alakult annyira más-

⁸⁹ Loader 2001: 77. Ezzel szemben lásd Goldberg érvelését, aki szerint Sombart a zsidó jellemvonásokat a faj véréből származtatta, és felhalmozott tudományos és intellektuális tőkéjével pályafutása végén legitimálta a náci üldözéseket (Goldberg 2017: 59–66).

⁹⁰ Lenger 1994: 366.

⁹¹ Delbrück 1907: 149, idézi Kamphausen 2011: 111–112.

⁹² Delbrück 1907: 149, idézi Kamphausen 2011: 111–112.

⁹³ Liess 2011: 83. Lásd még Kamphausen 2011; Ludwig 1996; Muller 2010; Reheis 1996.

ként Schumpeter tudományos életművének fogadtatása és utóélete, mint Sombarté? Csak néhány példát említve: az innovatív vállalkozó és a teremtő rombolás nietzschei gyökerei Schumpeternél is nyilvánvalóak; *A gazdasági fejlődés elméletének* első kiadásában kifejtett általános érvényű dichotómia, a tett energiáját képviselő dinamikus vezetők és a statikus tömeg kétpólusú világa mint „az emberi dolgok tudományos felfogásának hajnalpírja”⁹⁴ történetietlenségben vetekedhet Sombart vér, faj és vallás meghatározta, az örök másságot megtestesítő zsidóival. Schumpeter közgazdaságtana ugyanakkor egyre inkább dinamikussá és szociológiai perspektívájúvá vált az idők során, egyre több ponton kapcsolódott a társadalmi és történelmi típusú elemzéshez,⁹⁵ ami különösen hangsúlyos a Harvardon létrejött Research Center in Entrepreneurial History előkészítésével és indulásával kapcsolatos írásaiban és előadásaiban.⁹⁶ Tisztában volt törekvései ambivalens jellegével:

„Egész életemben főként az elmélet embere voltam, és ezért elég kényelmetlen számomra a történelmi krédót prédikálni. De arra a következtetésre jutottam, hogy az elméleti eszköztár, ha nem egészíti ki a gazdasági folyamat történetének alapos ismerete, rosszabb, mint ha egyáltalán nincs semmiféle elméletünk.”⁹⁷

Liess szerint a magyarázat abban keresendő, hogy jöllehet Schumpeter élete jelentős részében történelmi és szociológiai módon érvelt, de módszertani gyökerei, az osztrák iskola mestereitől átvett tudományfelfogás, a módszertani individualizmus mindig arra ösztönözték, hogy a gazdaságot egzakt, endogén tényezőkre épített elmélet segítségével kell megérteni. Ez – bár a történelmi és kulturális tényezők figyelembe vételét ő is éppúgy fontosnak tartotta, mint Sombart – kizárta, hogy teret adjon ideológiai előítéleteinek vagy politikai *ressentimentjeinek* (amelyeket amúgy magánemberként papírra vetett).⁹⁸ Noha ezzel kapcsolatban indokolt némi fenntartással élni, hiszen előadásaiban azért olykor hangot adott politikai preferenciáknak. 1945-ben például arról beszélt kanadai üzletemberek előtt, hogy a kor problémáit csak egy korporatista rendszer tudja megoldani XI. Piusz enciklikája szellemében, megteremtve a harmonikus együttműködést munkaadó és alkalmazott között.⁹⁹

Akárhogyan is: a kapitalizmus evolúciós elemzésének ambivalenciáit elméleti közgazdaságtan, gazdaságtörténet, statisztika és szociológia között

⁹⁴ Schumpeter 1912: 538. Lásd erről Madarász 2014: 21–25.

⁹⁵ Swedberg 1991: 41–42.

⁹⁶ Lásd ehhez Madarász–Valentiny 2015.

⁹⁷ Schumpeter levele E. Longannak, 1942. február 1. (Schumpeter 2000: 339–340).

⁹⁸ Liess 2011: 84–86. Schumpeter világnézetéhez néhány elem: A demokrácia: hazugság révén kormányozni. Az életben az első érték a győzelem, a második a bosszú. Szabadság: a rabszolga ideálja. Az emberek egyenlősége a legostobább hitvallás (Swedberg 1991: 199–206). Lásd még McCraw 2007: 337–346.

⁹⁹ Schumpeter 1991a [1945]: 401–405.

Schumpeternek sem sikerült feloldania, ezért vállalkozása befejezetlen maradt.¹⁰⁰ De az ambivalencia termékenynek bizonyult, a gazdasági evolúció, a kapitalizmus átalakulásának és instabilitásának nagy kérdései velünk maradtak, Schumpeter ezért találhatott követőkre. Olyanokra, akik hozzá hasonlóan ma is úgy gondolják, hogy „a kapitalizmus felemelkedése” – s tegyük hozzá, további sorsa – „nem pusztán gazdasági folyamat”.¹⁰¹

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Andersen, Esben 2009: *Schumpeter's Evolutionary Economics: a Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Engine of Capitalism*. London.
- Below, Georg von 1920: *Probleme der Wirtschaftsgeschichte: eine Einführung in das Studium der Wirtschaftsgeschichte*. Tübingen.
- Bodemann, Y. Michal 2010: Ethnos, Race and Nation: Werner Sombart, the Jews and Classical German Sociology. *Patterns of Prejudice* (44.) 2. 117–136.
- Bolgár Dániel 2016: Kíméletlen uzsorásokból kaftános puritánok. *Korall* (17.) 66. 164–195.
- Braudel, Fernand 1992: *The Wheels of Commerce*. Berkeley–Los Angeles.
- Braudel, Fernand 2008: *A kapitalizmus dinamikája*. Budapest.
- Brentano, Lujo 1905: Ist der Handel an sich ein Parasit? *Die Nation* 1905. január 28. 275–276.
- Brentano, Lujo 1923 [1916]: Judentum und Kapitalismus. In: Brentano, Lujo: *Der wirtschaftende Mensch in der Geschichte. Gesammelte Reden und Aufsätze*. Leipzig, 426–490.
- Chaloupek, Günther 1995: Long-term economic perspectives compared: Joseph Schumpeter and Werner Sombart. *The European Journal of the History of Economic Thought* (2.) 1. 127–149.
- Chenggang, Xu 2017: Capitalism and Socialism: A Review of Kornai's *Dynamism, Rivalry and Surplus Economy*. *Journal of Economic Literature* (55.) 1. 191–208.
- Davis, Natalie Zemon 1997: Religion and Capitalism Once Again? Jewish Merchant Culture in the Seventeenth Century. *Representations* (15.) 59. 56–84.
- Delbrück, Hans 1907: Besprechungen von Werner Sombart Das Proletariat. Warum gibt es in den Vereinigten Staaten keinen Sozialismus? *Preussische Jahrbücher* (127.) 148–152.
- Dopfer, Kurt 2016: Evolutionary economics. In: Faccarello, Gilbert – Kurz, Heinz (eds): *Handbook on the History of Economic Analysis*. Vol. III. Cheltenham–Northampton, 175–193.
- Elbogen, Ismar 1932: Judaism. In: Seligman, Edwin – Johnson, Alvin (eds): *Encyclopaedia of the Social Sciences*. Vol. 8. New York, 430–442.

¹⁰⁰ Andersen 2009: 369; McCraw 2007: 495–506; Storn 2016: 484–497.

¹⁰¹ Schumpeter 1991b: 442. Ez az utolsó előadás vázlatából való, amelyen közvetlenül halála előtt dolgozott.

- Fagerberg, Jan 2003: Schumpeter and the Revival of Evolutionary Economics: an Appraisal of the Literature. *Journal of Evolutionary Economics* (13.) 2. 125–159.
- Freeman, Chris 2007: A Schumpeterian Renaissance? In: Hanusch, Horst – Pyka, Andreas (eds): *Elgar Companion to Neo-Schumpeterian Economics*. Cheltenham, 130–141.
- Ghosh, Peter 2009: From the ‘spirit of capital’ to the “spirit” of capitalism: The transition in German economic thought between Lujo Brentano and Max Weber. *History of European Ideas* (35.) 1. 62–92.
- Goldberg, Chad 2017: *Modernity and the Jews in Western Social Thought*. Chicago.
- Grundmann, Reiner – Stehr, Nico 2001: Why is Werner Sombart Not Part of the Core of Classical Sociology? From Fame to (Near) Oblivion. *Journal of Classical Sociology* (1.) 2. 257–287.
- Guttman, Julius 1913: Die Juden und das Wirtschaftsleben. *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* (36.) 149–212.
- Hagemann, Harold – Landesmann, Michael 1996: Sombart and Economic Dynamics. In: Backhaus, Jürgen (ed.): *Werner Sombart (1863–1941): Social Scientist*. Vol. II. Marburg, 179–204.
- Halmos Károly 2018: Prófétálások: kettős beszéd Szekfü Gyula Három nemzedékében. *Korall* (18.) 72. 181–204.
- Hanusch, Horst – Pyka, Andreas (eds) 2007: *Elgar Companion to Neo-Schumpeterian Economics*. Cheltenham.
- Hilger, Marie-Elisabeth 1982: Kapital, Kapitalist, Kapitalismus. In: Brunner, Otto – Conze, Werner – Koselleck, Reinhart (Hgg.): *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexicon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Band 3. Stuttgart, 399–454.
- Hodgson, Geoffrey 2015: *Conceptualizing Capitalism: Institutions, Evolution, Future*. Chicago.
- Honigsheim, Paul 2000: *The Unknown Max Weber*. New Brunswick.
- Jacobs, Joseph 1913: Capitalism, its relation to the Jewish Race to-day. *The New York Times* 1913. október 12. BR 530–531.
- Kamphausen, Georg 2011: Nationalökonomie – Denkstil und Fachgeschichte im Fin de Siècle. In: Berg, Nicolas (Hg.): *Kapitalismusdebatten um 1900 – Über antisemitisierende Semantiken des Jüdischen*. Leipzig, 95–114.
- Kisch, Guido 1979 [1944]: The Jews’ Function in the Evolution of Medieval Economic Life. In: *Forschungen zur Rechts-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte der Juden. Ausgewählte Schriften*. Band 2. Sigmaringen, 106–114.
- Klement Judit 2012: *Hazai vállalkozók a hőskorban*. Budapest.
- Kocka, Jürgen 2016: *Capitalism: A Short History*. Princeton.
- Komlos, John 2016: Has Creative Destruction become more Destructive? *The B.E. Journal of Economic Analysis & Policy* (16.) 4. 1–12.
- Kornai János 1999: A rendszerparadigma. *Közgazdasági Szemle* (46.) 7–8. 585–599.
- Kornai János 2013: *Dynamism, Rivalry, and the Surplus Economy*. Oxford.
- Kornai János 2016: Még egyszer a rendszerparadigmáról. *Közgazdasági Szemle* (63.) 10. 1074–1119.

- Landes, David 1974: The Jewish Merchant: Typology and Stereotypology in Germany. *Leo Baeck Institute Year Book* (19.) 11–24.
- Lange, Oskar 1941: Review of Joseph Schumpeter: Business Cycles. *Review of Economics and Statistics* (23.) 4. 190–193.
- Lehmann, Hartmut 1996: *Max Webers „Protestantische Ethik“: Beiträge aus der Sicht eines Historikers*. Göttingen.
- Lenger, Friedrich 1994: *Werner Sombart 1863–1941: Eine Biographie*. München.
- Lenger, Friedrich 2009: Werner Sombarts „Die Juden und das Wirtschaftsleben“ (1911): Inhalt, Kontext und zeitgenössische Rezeption. In: Lenger, Friedrich: *Sozialwissenschaft um 1900: Studien zu Werner Sombart und einigen seiner Zeitgenossen*. Frankfurt am Main, 109–124.
- Liess, Hans-Cristoph 2011: Methode und Ideologie – Erkenntnisfragen in der Nationalökonomie. In: Berg, Nicolas (Hg.): *Kapitalismusdebatten um 1900 – Über antisemitisierende Semantiken des Jüdischen*. Leipzig, 71–94.
- Loader, Colin 2001: Werner Sombart's *The Jews and Modern Capitalism*. *Society* (39.) 1. 71–77.
- Ludwig, Heinz 1996: Sombart and the Jews. In: Backhaus, Jürgen (ed.): *Werner Sombart (1863–1941): Social Scientist*. Vol. I. Marburg, 205–210.
- Madarász Aladár 1980: Bevezető. In: Joseph Schumpeter: *A gazdasági fejlődés elmélete*. Budapest, 7–36.
- Madarász Aladár 2008: Visszatérhet-e a „nagy elmélet” a közgazdaságtanban? *Közgazdasági Szemle* (55.) 2. 95–106.
- Madarász Aladár 2014: Hogyan született a vállalkozó? *Külgazdaság* (58.) 7–8. 3–29.
- Madarász Aladár – Valentiny Pál 2015: Vállalkozás, vállalatelmélet, vállalatörténet: Arthur Cole, Alfred Chandler és Ronald Coase – változatok egy „paradigmateremtésre”. *Korall* (16.) 62. 5–42.
- Marschak, Jacob 1940: Review of Joseph Schumpeter: Business Cycles. *Journal of Political Economy* (48.) 6. 889–894.
- McCraw, Thomas 2007: *Prophet of Innovation. Joseph Schumpeter and Creative Destruction*. Cambridge, Mass.
- Mell, Julie 2017: *The Myth of the Medieval Jewish Moneylender*. I–II. New York.
- Mendes-Flohr, Paul 1976: Werner Sombart's The Jews and Modern Capitalism: An Analysis of its Ideological Premises. *Leo Baeck Institute Year Book* (21.) 87–107.
- Metzler, Tobias 2011: Werner Sombart im Ausland – Die Juden und das Wirtschaftsleben in England, Amerika und Frankreich. In: Berg, Nicolas (Hg.): *Kapitalismusdebatten um 1900 – Über antisemitisierende Semantiken des Jüdischen*. Leipzig, 155–192.
- Meyer, Thomas 2011: Zur jüdischen Rezeption von Werner Sombart: Julius Guttmanns Antwort. In: Berg, Nicolas (Hg.): *Kapitalismusdebatten um 1900 – Über antisemitisierende Semantiken des Jüdischen*. Leipzig, 293–318.
- Mitzman, Arthur 1974: *Sociology and Estrangement*. New York.
- Mitzman, Arthur 1995: On the Use and Abuse of Biography: Lenger's Sombart. *International Review of Social History* (40.) 1. 125–132.
- Mosse, Werner 1979: Judaism, Jews and Capitalism. Weber, Sombart and Beyond. *Leo Baeck Institute Year Book* (24.) 3–15.

- N. N. 1909: Jews, the pioneers in the New World. *The New York Times* 1909. november 2. C3.
- N. N. 1912a: China, a key with new treaty with Russia. *The New York Times* 1912. február 26. 11.
- N. N. 1912b: German professor's book stirs Jewish circles here. *The New York Times* 1912. március 3. SM 10.
- Nietzsche, Friedrich 2004: *Így szólott Zarathustra*. (Ford. Kurdi Imre.) Budapest.
- Oelsner, Toni 1958–1959: Wilhelm Roscher's Theory of the Economic and Social Position of the Jews in the Middle Ages: A Critical Examination. *YIVO Annual of Jewish Social Science* (12.) 176–195.
- Oelsner, Toni 1962: The Place of the Jews in the Economic History as Viewed by German Scholars: A Critical-Comparative Analysis. *Leo Baeck Institute Year Book* (7.) 183–212.
- Parsons, Talcott 1928: "Capitalism" in Recent German Literature: Sombart and Weber. *Journal of Political Economy* (36.) 6. 641–661.
- Passow, Richard 1927: *Kapitalismus. Eine begrifflich-terminologische Studie*. Jena.
- Penslar, Derek J. 2001: *Shylock's Children. Economics and Jewish Identity in Modern Europe*. Berkeley.
- Peukert, Helge 2012: Werner Sombart. In: Backhaus, Jürgen (ed.): *Handbook of the History of Economic Thought: Insights on the Founders of Modern Economics*. New York, 527–564.
- Plumpe, Werner 2017: Der Kapitalismus als Problem der Geschichtsschreibung. *Journal of Modern European History* (15.) 4. 457–469.
- Prisching, Manfred 2015: Understanding inescapable modernization: Werner Sombart and Joseph Schumpeter. *Journal of Evolutionary Economics* (25.) 1. 185–196.
- Pyka, Andreas – Cantner, Uwe (eds) 2017: *Foundations of Economic Change: A Schumpeterian View on Behaviour, Interaction and Aggregate Outcomes*. Cham.
- Radkau, Joachim 1983: Holzverknappung und Krisenbewußtsein im 18. Jahrhundert. *Geschichte und Gesellschaft* (9.) 513–543.
- Radkau, Joachim 2009: *Max Weber. A Biography*. Cambridge.
- Reheis, Fritz 1996: Return to the Grace of God. Werner Sombart's Compromise with National Socialism. In: Backhaus, Jürgen (ed.): *Werner Sombart (1863–1941): Social Scientist*. Vol. I. Marburg, 173–192.
- Reinert, Hugo – Reinert, Erik 2006: Creative Destruction in Economics: Nietzsche, Sombart, Schumpeter. In: Backhaus, Jürgen – Dreschler, Wolfgang (eds): *Friedrich Nietzsche (1844–1900): Economy and Society*. New York, 55–86.
- Reuveni, Gideon 2011: Prolegomena to an "Economic Turn" in Jewish History. In: Reuveni, Gideon – Wobick-Segew, Sarah (eds): *The Economy in Jewish History. New Perspectives on the Interrelationship between Ethnicity and Economic Life*. New York–Oxford, 1–20.
- Riess, Rolf 2011: Werner Sombart under National Socialism. A First Approximation. In: Backhaus, Jürgen (ed.): *Werner Sombart (1863–1941): Social Scientist*. Vol. I. Marburg, 193–204.

- Roscher, Wilhelm 1878 [1875]: Die Juden im Mittelalter, betrachtet vom Standpunkte der allgemeinen Handelspolitik. In: Roscher, Wilhelm: *Ansichten der Volkswirtschaft aus geschichtlichen Standpunkte*. Band I–II. Leipzig, 321–354.
- Rosenberg, Nathan 2000: *Schumpeter and the Endogeneity of Technology: Some American Perspectives*. London.
- Rosenthal, Erwin 1963: Ismar Elbogen and the New Jewish Learning. *Leo Baeck Institute Year Book* (8.) 3–28.
- Schneider, Dieter 1997: Schumpeter und Sombart: Zwei Irrlehren über die Rolle des Unternehmers im sogenannten Kapitalismus. *Geschichte und Gegenwart* (16.) 1. 26–42.
- Schubert, Christian 2013: How to Evaluate Creative Destruction: Reconstructing Schumpeter's Approach. *Cambridge Journal of Economics* (37.) 2. 227–250.
- Schulman, Samuel 1912: The Jews and the Economic Life. *The Judaeans* (2.) 77–90.
- Schumpeter, Joseph 1908: *Das Wesen und der Hauptinhalt der theoretischen Nationalökonomie*. Leipzig.
- Schumpeter, Joseph 1912: *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung*. Leipzig. (A második, átdolgozott kiadás: *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung*. Leipzig, 1926. Magyarul: *A gazdasági fejlődés elmélete*. [Ford. Bauer Tamás.] Budapest, 1980.)
- Schumpeter, Joseph 1939: *Business Cycles: A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process*. Vol. I–II. New York.
- Schumpeter, Joseph 1954a [1920]: Max Webers Werk. In: Schumpeter, Joseph: *Dogmenhistorische und biographische Aufsätze*. (Hgg. Erich Schneider – Arthur Spiethoff.) Tübingen, 108–117.
- Schumpeter, Joseph 1954b [1927]: Sombarts Dritter Band. In: Schumpeter, Joseph: *Dogmenhistorische und biographische Aufsätze*. (Hgg. Erich Schneider – Arthur Spiethoff.) Tübingen, 220–240.
- Schumpeter, Joseph 1987 [1928]: Unternehmer. In: Joseph Schumpeter: *Beiträge zur Sozialökonomie*. (Hg. Stephan Böhm.) Wien, 137–158. (Magyarul: A vállalkozó. In: Lengyel György [szerk.]: *A vállalkozó*. [Ford. Halmos Károly.] [Szociológiai füzetek 28.] Budapest, 1982, 29–58.)
- Schumpeter, Joseph 1991a [1945]: The Future of Private Enterprise in the Face of Modern Socialist Tendencies. In: Schumpeter, Joseph: *The Economics and Sociology of Capitalism*. (Ed. Richard Swedberg.) Princeton, 401–405.
- Schumpeter Joseph 1991b: American Institutions and Economic Progress. In: Schumpeter, Joseph: *The Economics and Sociology of Capitalism*. (Ed. Richard Swedberg.) Princeton, 438–444.
- Schumpeter, Joseph 1991c [1946]: Capitalism. In: Schumpeter, Joseph: *Essays on Entrepreneurs, Innovations, Business Cycles and the Evolution of Capitalism* (Ed. Richard Clemence.) New Brunswick, 189–210.
- Schumpeter, Joseph 1991d [1949]: The Communist Manifesto in Economics and Sociology. In: Schumpeter, Joseph: *Essays on Entrepreneurs, Innovations, Business Cycles and the Evolution of Capitalism* (Ed. Richard Clemence.) New Brunswick, 287–305.
- Schumpeter, Joseph 1996 [1942]: *Capitalism, Socialism and Democracy*. London–New York.

- Schumpeter, Joseph 2000: *Briefe/Letters*. (Hgg. Ulrich Hedtke – Richard Swedberg.) Tübingen.
- Senn, Peter 1996: Sombart's Reception in the English-Speaking World – "Je ne propose rien, je n'impose rien: j'expose". In: Backhaus, Jürgen (ed.): *Werner Sombart (1863–1941): Social Scientist*. Vol. III. Marburg, 147–286.
- Solow, Robert M. 2007: Heavy Thinker. *The New Republic* 2007. május 21. 48–50.
- Sombart, Werner 1902: *Der moderne Kapitalismus*. I–II. Leipzig.
- Sombart, Werner 1904: Die Bedeutung des Einschlages jüdischer Elemente für Deutschlands Wirtschaftsleben. *Ost und West* (4.) 23–31.
- Sombart, Werner 1909: *Das Lebenswerk von Karl Marx*. Jena.
- Sombart, Werner 1911: *Die Juden und das Wirtschaftsleben*. Leipzig. (Angolul: *The Jews and Modern Capitalism*. [Transl. M. Epstein.] London, 1913.)
- Sombart, Werner 1913a: *Der Burgeois. Zur Geistesgeschichte des modernen Wirtschaftsmenschen*. München. (Angolul: *The Quintessence of Capitalism*. [Transl. M. Epstein.] London, 1915.)
- Sombart, Werner 1913b: *Krieg und Kapitalismus*. München. (Magyarul: *Háború és kapitalizmus*. [Ford. Vezsenyi Béla.] Budapest, 1924.)
- Sombart, Werner 1916–1917: *Der moderne Kapitalismus. Historisch-systematische Darstellung des gesamteuropäischen Wirtschaftslebens von seinen Anfängen bis zur Gegenwart*. Bd. I/1–2: *Die vorkapitalistische Wirtschaft*. Bd. II/1–2: *Das europäische Wirtschaftsleben im Zeitalter des Frühkapitalismus*. München.
- Sombart, Werner 1927: *Der moderne Kapitalismus. Historisch-systematische Darstellung des gesamteuropäischen Wirtschaftslebens von seinen Anfängen bis zur Gegenwart*. Bd. III/1–2: *Das Wirtschaftsleben im Zeitalter des Hochkapitalismus*. München.
- Sombart, Werner 1930: Capitalism. In: Seligman, Edwin – Johnson, Alvin (eds): *Encyclopaedia of the Social Sciences*. Vol. 3. New York, 195–209.
- Sombart, Werner 1931: Kapitalismus. In: Vierkandt, Alfred (Hg.): *Handwörterbuch der Soziologie*. Stuttgart, 258–277.
- Sturn, Richard 2016: Joseph Schumpeter. In: Faccarello, Gilbert – Kurz, Heinz (eds): *Handbook on the History of Economic Analysis*. Vol. I. Cheltenham–Northampton, 484–497.
- Swedberg, Richard 1991: *Joseph Schumpeter. His Life and Work*. Cambridge.
- Windolf, Paul 2011: The German-Jewish Economic Elite (1900 to 1930). *Zeitschrift für Unternehmensgeschichte / Journal of Business History* (56.) 2. 135–162.
- Witt, Ulrich 2002: How Evolutionary is Schumpeter's Theory of Economic Development? *Industry and Innovation* (9.) 1–2. 7–22.